

Л.Л. Залізняк

ГРЕБЕНИКІВСЬКА МЕЗОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА: ПОХОДЖЕННЯ, ХРОНОЛОГІЯ, ІСТОРИЧНА ДОЛЯ

Статтю присвячено гребениківській культурі пізнього мезоліту Північно-Західного Надчорномор'я, що посідає особливе місце в мезоліті України, оскільки з нею пов'язують початок процесу неолітизації Правобережної України. Зважаючи на це, великого значення набувають нерозв'язані питання її генетичних та географічних витоків, хронології, взаємодії з сусідами, зокрема з кукрецькими автохтонами Надчорномор'я, історичної долі гребениківської людності, її ролі в неолітизації Південно-Західної України.

Джерельна база та історія її створення. Гребениківська культура (ГК) територіально охоплює степову смугу Північно-Західного Надчорно-мор'я між р. Інгулець на сході та гирлом Дунаю і р. Серет на заході. Північною межею ГК вважається долина р. Кодима, що тече по кордону степу з лісостепом. Переважна більшість пам'яток ГК розташована в межах Одеської та Миколаївської областей України (рис. 1). Наявність стоянок у прибережній зоні (Мирне, Дивізія, Барабой, Доброжани) очевидно засвідчує, що південну частину ареалу культури було затоплено внаслідок чорноморських трансгресій.

Серед першовідкривачів згаданого культурного явища був знаний дослідник кам'яної доби України П.Й. Борисковський. Саме він у 1954 р. дослідив стоянку Гребеники під Одесою (Борисковський 1964). Проте визначення ГК як своєрідного археологічного явища і дослідження більшості її пам'яток здійснив В.Н. Станко (Станко 1966; 1967; 1971; 1976; 1980; 1982; 1991). Значний внесок у створення джерельної бази ГК зробили В.І. Красковський (Красковський 1978), С.П. Смольянінова (Смольянінова 1990), І.В. та Г.В. Сапожнікови (1990; 2005).

На сьогодні відомо близько 50 гребениківських стоянок, більшість із яких представлено невеликими, зібраними на поверхні колекціями мікролітичного кременю. Показові матеріали походять із місцезнаходжень Довжанка, Орловка (Борисковський 1964), Барабой IV, Борисівка, Цибулівка, Карпове, Доброжани (Красковський 1978). По кілька тисяч кременів зібрано на стоянках Гребеники, Познанка (Смольянінова 1990, с. 66—68) (рис. 2, 1—31), Казанка (Борисковський 1975, с. 55—63). Основу джерельної бази ГК становлять матеріали розкопаних на

великих площах поселень Мирне (1807 м²) та Гіржеве (220 м²) (Станко 1966; 1982).

Стоянки утворюють скупчення на терасах невеликих степових річок. Культурний шар здебільшого був зруйнований природними факторами чи оранкою, тому патиноаний мікролітичний кремень збирали на поверхні. Подекуди кремень залягав у суглинках підгрунта.

Матеріальна культура. Для виготовлення знарядь використовували світлий, досить зернистий кремень із галечників нижнього Дністра. Відтискна техніка розколонування кременю характеризується призматичними, однобічними, нерідко сплюсненими нуклеусами для правильних, відносно широких пластин із паралельною огранкою (рис. 2, 29). Мікроплатівок виявлено небагато.

Найчисленнішими серед знайдених знарядь є скребачки, що становлять понад 50 % ретушованих виробів. Різці поодинокі й досить не виразні. Переважну більшість скребачок виготовлено з відщепів. Домінують округлі та бічні, невисокого профілю, часто з пологою, іноді віялоподібною ретушню робочого краю (так звані нігтьові) знаряддя (рис. 2, 17—24). Кінцевих виробів не більше 10 % усіх скребачок (рис. 2, 23, 26, 27). Окремими екземплярами представлено стрілчасті скребачки (рис. 2, 25).

Визначальними для гребениківських пам'яток є численні (до 20 % виробів із ретушню) серії трапецій із перетинів середніх та широких правильних відтискних пластин, серед яких переважають середньовисокі симетричні форми (рис. 2, 1—13). Одиначними екземплярами представлено трапеції низькі (рис. 2, 1) та високі (рис. 2, 15, 16), часом асиметричні (рис. 2, 14—16).

Окремі олівцеподібні нуклеуси (рис. 2, 31), мікропластинки з них, кукрецькі вкладні (рис. 2, 30), мікропластинки з притупленим краєм та зі скошеним кінцем з'явилися внаслідок контактів

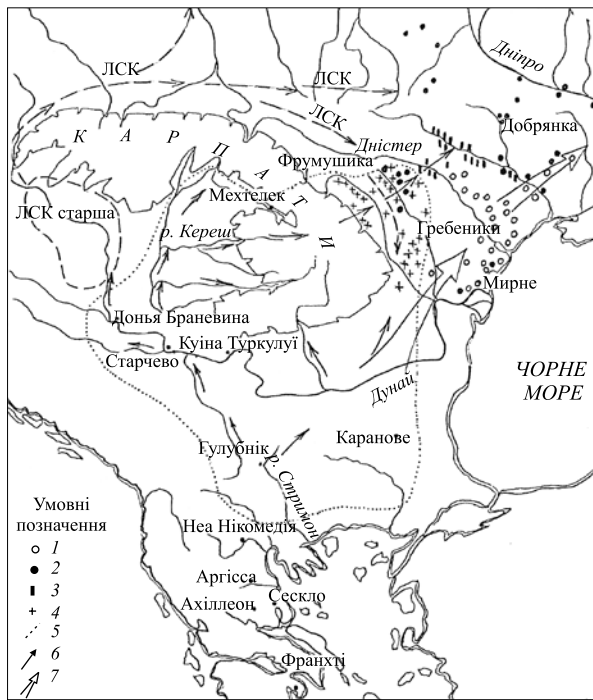

Рис. 1. Карта пам'яток балкано-дунайського неоліту VII—VI тис. BC (cal.): 1 — гребениківської; 2 — кукрецької; 3 — буго-дністровської; 4 — кришської; 5 — кордон культурної спільноти Каранове-1—Криш—Старчево—Кереш; 6 — напрямки розселення ранньонеолітичної людності Подунав'я; 7 — розселення носіїв гребениківських традицій

гребениківського населення з носіями кукрецьких традицій. Схоже, саме в цьому ракурсі слід розглядати серію кістяних двопазових веретеноподібних наконечників дротиків зі стоянки Мирне, що нагадують кістяні наконечники класичних кукрецьких стоянок Ігрен-8 та Кам'яна Могила. У пазу одного з вістер збереглася мікропластинка з притупленим краєм. Як відомо, цей тип мікролітів властивий кукрецькій, а не гребениківській культурі. Якщо врахувати той факт, що на стоянці Мирне виразно простежено як гребениківські, так і кукрецькі крем'яні комплекси, то згадані наконечники, швидше за все, належали до останніх.

Фауністичні рештки стоянок Мирне та Гіржеве свідчать, що в основі їх господарства лежало полювання на тура та коня (Станко 1982).

Аналогії. Визначальними особливостями гребениківських комплексів є відтискна техніка сколювання правильних пластин середньої ширини та серії симетричних трапецій з їх перетинів. За цими ознаками ГК належить до широкого кола пізньомезолітичних культур південної та середньої смуг Європи, поширення яких в атлантикумі передувало неолітизації регіону. На заході це Капельноув'єн, Монтбані, в Україні — Гребеники, Яніславиця, Мурзак-Коба. Ці культурні явища мають пізню кераміч-

ну фазу розвитку або переростають у місцевий неоліт із аналогічним крем'яним інвентарем.

Проте значно ближчі типологічні аналогії гребениківським крем'яним комплексам знаходимо в матеріалах західних сусідів ГК — у ранньому неоліті Балкан та Подунав'я. Типова для Гребеників відтискна техніка отримання досконалих пластин, численні скребачки на відщеплах за відсутності різців, серії правильних, досить широких пластин, симетричні трапеції з їх перетинів (рис. 2, 1—29), — усе це властиво неолітичним культурам Криш Румунії (Paunescu 1985, p. 79—81) та Молдови, Кереш Угорщини (Bacskaý, Siman 1985, p. 107—130; Starnini 1994), Старчево Сербії (Karmanski 2005, p. 261—275), раннього Каранового Болгарії, які датуються кінцем VII — початком VI тис. BC (cal.).

Про типологічні аналогії гребениківським матеріалам у «тарденуазі» та ранньому неоліті Румунії і Молдови зазначали ще в 1960—1970-х рр. П.Й. Борисковський та В.Н. Станко. Пізніше про ці ж паралелі неодноразово писали як українські (В.Н. Станко, О.П. Черниш, Д.Я. Телегін, Л.Л. Залізник, І.В. Сапожников), так і румунські (О. Паунеску) та молдовські (І. Борзіак, С. Коваленко) дослідники. Проте всі вони (крім автора цих рядків) вважали ГК автохтонним явищем.

Яскравим прикладом крем'яного інвентарю культури Криш Румунії та Молдови слугує колекція кременю з Куйна Туркулуї Дубова на середньому Дунаї (Paunescu 1985, p. 79—81), якій притаманні численні середньої величини і навіть великі відтискні пластини, зняті з призматичних одноплосинних нуклеусів. Великими серіями представлено скребачки на відщеплах та короткі кінцеві (рис. 3, 32—37) з нечисленними атиповими різцями. Багато пластин із ретушшю або слідами використання (рис. 3, 38—42), трапляються свердла (рис. 3, 43, 44).

Визначальними для кришських крем'яних комплексів є виразні серії середньовисоких симетричних трапецій на перетинах середніх і навіть досить широких пластин (рис. 3, 1—31). Серед них виявлено окремі низькі (рис. 3, 3—5) та високі (рис. 3, 30, 31) трапеції, іноді дещо асиметричні (рис. 3, 18).

Від гребениківських кришські комплекси відрізняються такими другорядними ознаками, як помітні серії кінцевих скребачок та наявністю свердел (рис. 3, 43, 44).

Подібні крем'яні комплекси в працях О. Паунеску нерідко фігурують під назвою «тарденуазу Румунії», як наприклад Лапош, верхній шар (Паунеску 2002, с. 422—425). Утім переважна більшість із них пов'язана з культурою Криш (Ріпічені Извор, Очна Сібилуї, Банулуї, Гура Баці-

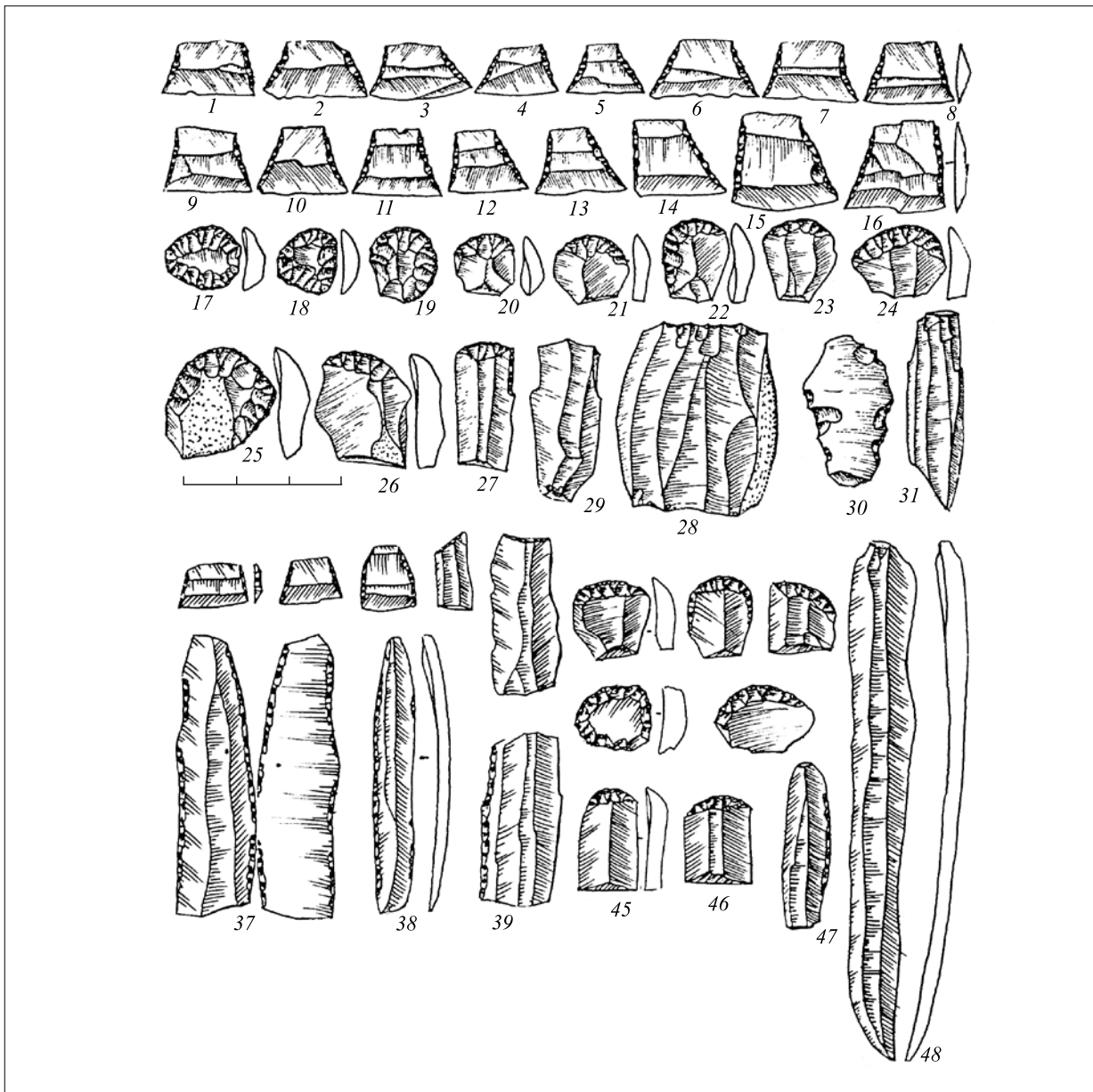

Рис. 2. Крем'яний та обсидіановий інвентар: 1—31 — стоянки гребениківської культури Познанка, за В.Н. Станко; 32—48 — культури Кереш Угорщини (Baskay, Siman 1985); 49—57 — стоянки Аргісса у Східній Греції (Perles 1985)

луї, Шеша, Сакарівка-1 тощо), що розвивалася на території Румунії та Молдови в останньому столітті VII — перших століттях VI тис. BC (cal.).

Прикладом крем'яного інвентарю культури Старчеве може слугувати колекція із Доньї Браневини у Воєводині (Сербія) (Karmanski 2005, р. 261—275). Унікальна за багатством керамічних виробів (багато орнаментований різноманітний посуд, пластика, рибальські важки тощо) та гарною стратиграфією пам'ятка є однією з опірних для раннього неоліту Подунав'я. Три основні культурні шари культури Старчеве (монохромної кераміки, Прото-Старчеве, Старчеве-лінійне), датовані за С-14 в межах 6100—5700 BC (cal.).

Не дуже численна, але показова колекція виробів із каменю налічує 838 артефактів із жовтого шерту, а також поодинокі вироби з обсидіану. Половину усієї колекції становлять середні та досить широкі відтискні пластини, їх уламки та знаряддя на них. Частина пластин має ретуш по краю (рис. 4, 41—44), хоча більшість не ретушована, але зі слідами використання (рис. 4, 45—49). Знаряддя з ретушшю становлять чверть колекції. Серед виразних ядрищ домінують призматичні, одноплосинні для правильних відтискних пластин (рис. 4, 50—53).

Визначальною для колекції є серія із 23 симетричних трапецій середньої висоти з перетинів досить широких пластин (рис. 4, 1—17). Серед

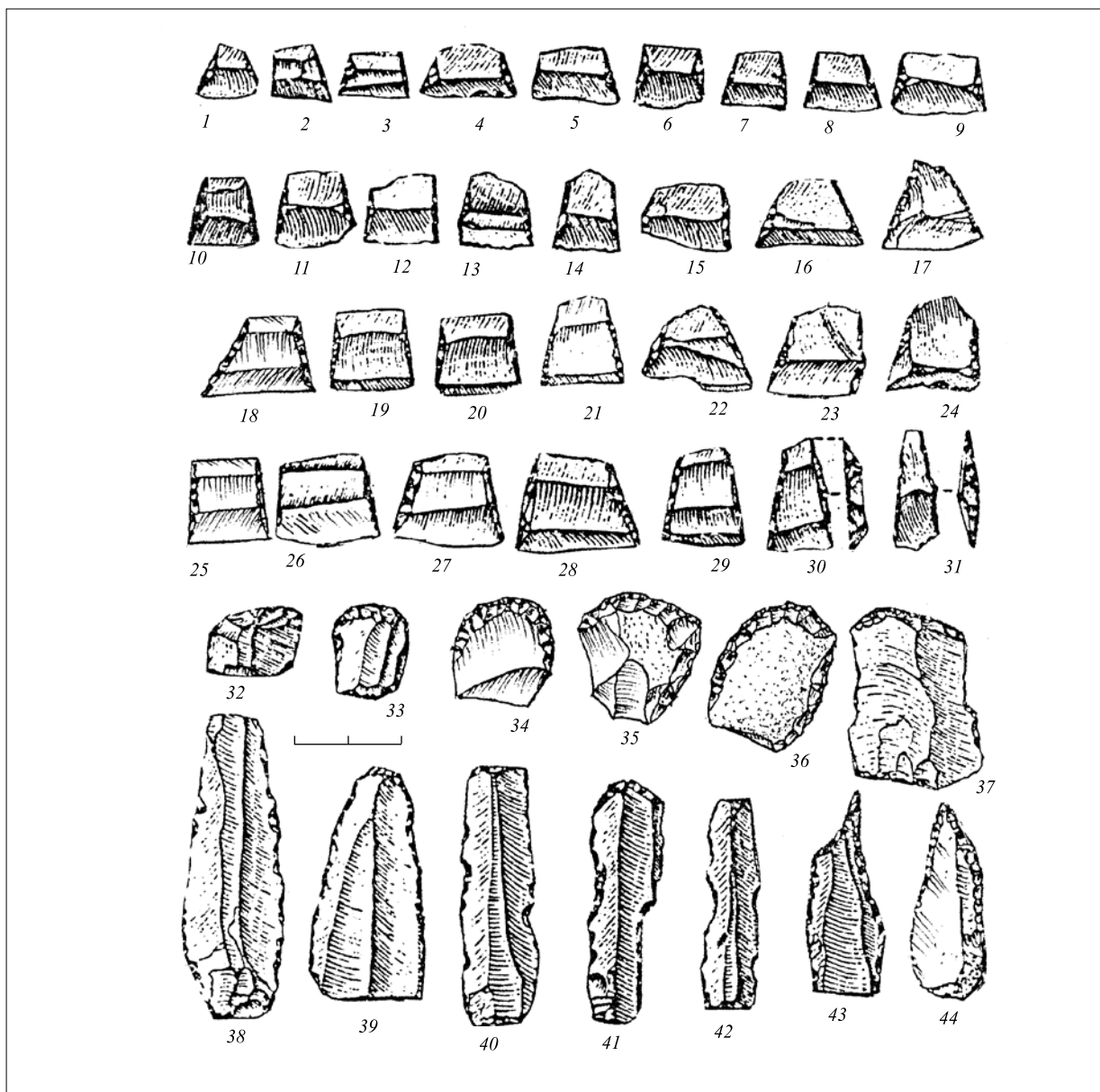

Рис. 3. Крем'яний інвентар стоянки культури Криш Куйна Туркулі Дубова, Румунія (Paunesku 1985)

них трапляються поодинокі низькі (рис. 4, 2, 16), асиметричні (рис. 4, 7, 8) та високі (рис. 4, 14, 15) форми. Ретуш бічних сторін досить крута, нанесена з черевця на спинку (у трьох випадках її наносили зі спинки на черевце (рис. 4, 9—11)). Наявні 17 транкованих пластин із відсіченим крутою ретушшю одним торцем (рис. 4, 18—26). Частина з них, мабуть, була напівфабрикатами трапецій, решта — кінцевими скребачками на ретушованих пластинах (рис. 4, 24—26). Однак край багатьох транкованих пластин вкрито люстром, що дало підстави автору досліджень зарахувати їх до вкладнів серпів.

Із 25 скребачок колекції 20 віднесено до кінцевих на пластинах (рис. 4, 24—31) та відщепів (рис. 4, 36, 37), 5 — до бічних та аморфних на відщепів (рис. 4, 32—35). Атипових різців

усього 3 (рис. 4, 39), стільки ж перфораторів (рис. 4, 38).

Кількома десятками представлено пришліфовані сокири та тесла з дрібнозернистих порід каменю, які дещо нагадують тесла стоянки Матвійв Курган у Східному Надазов'ї. Більшість із них 5—8 см завдовжки, овальні чи підпрямокутні в перетині, мають прямі паралелі в інших раннь-онеолітичних комплексах Подунав'я.

За винятком вкладнів серпів на транкованих пластинах, сокир і тесел, крем'яний інвентар Доньї Браневини як типової пам'ятки культури Старчеве мало чим відрізняється від гребениківських комплексів Одещини.

Культура Кереш Східної Угорщини споріднена і синхронна з культурою Криш-Старчеве, тому має аналогічний їй крем'яний комплекс. Кам'я-

Рис. 4. Крем'яний інвентар стоянки Донья Браневина, Восводина (Karmanski 2005)

на індустрія більшості керешських пам'яток не численна через брак сировини в басейні р. Тиса. Проте невеликі колекції обсидіанових виробів із ранньонеолітичних пам'яток Угорщини дають уявлення про її основні параметри (Bacskaý, Siman 1985, p. 107—130). Культурі Кереш властива відтисчна техніка отримання правильних пластин (рис. 2, 48), що формують загальний вигляд комплексів. Серед знарядь виявлено пластини з ретушю (рис. 2, 37—39, 47), серії скре-

бачок на відщепях (рис. 2, 40—44) та кінцевих на пластинах (рис. 2, 45, 46), серед мікролітів — лише симетричні трапеції на перетинах пластин (рис. 2, 32—34), а також транковані пластини (рис. 2, 35, 36), які, ймовірно, були вкладнями серпів та напівфабрикатами трапецій.

Дуже виразний комплекс обсидіанових виробів культури Кереш басейну Тиси отримано з поселення Мехтелек на крайньому сході Угорщини (Starnini 1994). Судячи з даних радіокар-

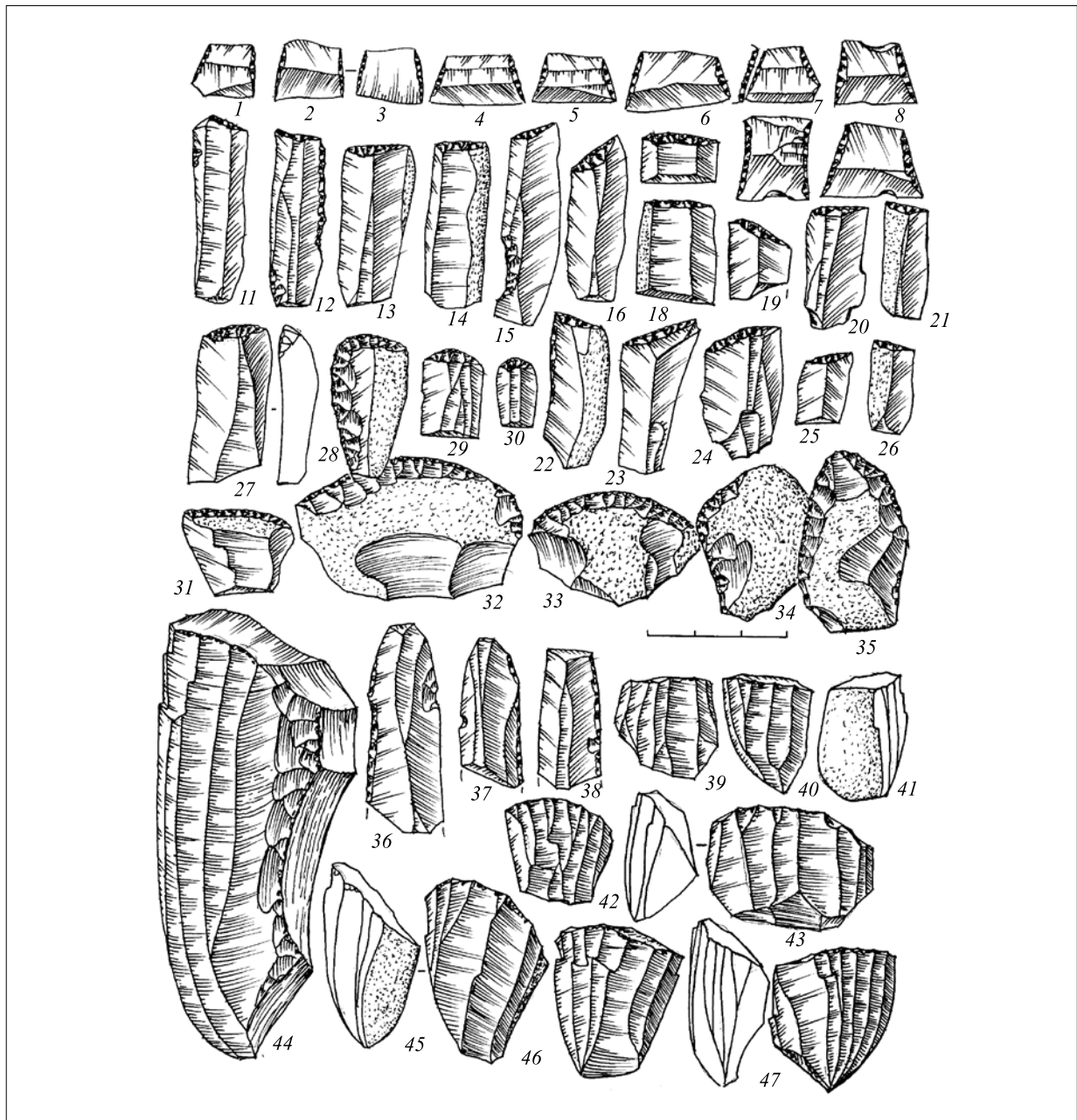

Рис. 5. Крем'яний інвентар стоянки Мехтелек культури Кереш, Угорщина, за Е. Старніні (1994)

бонового аналізу (Bln-1331: 6835 ± 60 BP; Bln-1332: 6655 ± 55 BP; Grn-6897: 6625 ± 50 BP) пам'ятка синхронна відомій кришській стоянці Молдови Сакарівка-1. Інвентар із Мехтелека має прямі паралелі серед виробів культурної спільноти Каранове-1—Криш—Старчеве, а також гребениківської культури і дуже нагадує матеріали з Донї Браневини (рис. 4).

Комплексу Мехтелек притаманні однобічні, часто сплюснені нуклеуси для досить широких відтискних пластин (рис. 5, 39—47), серія симетричних трапецій на перетинах згаданих пластин (рис. 5, 1—10). Численні транковані крутою ретушшю пластини (рис. 5, 11—26), на думку авторів дослідження стоянки, виконували функції

вкладнів серпів. Частина з них могла бути напівфабрикатами трапецій чи кінцевими скребачками, представленими досить виразною серією (рис. 5, 27—30). Колекції властиві скребачки на відщепі (рис. 5, 31—35), пластини з нерегулярною ретушшю (рис. 5, 36—38) за майже повної відсутності різців. Від гребениківського цей комплекс відрізняється численними вкладнями серпів на транкованих пластинах та дещо більшою часткою кінцевих скребачок.

Від культури Кереш Середнього Подунав'я походить культура лінійно-стрічкової кераміки (ЛСК) Центральної Європи, що датується серединою — другою половиною VI тис. BC. Отже, її крем'яний комплекс, по суті, ілюструє подаль-

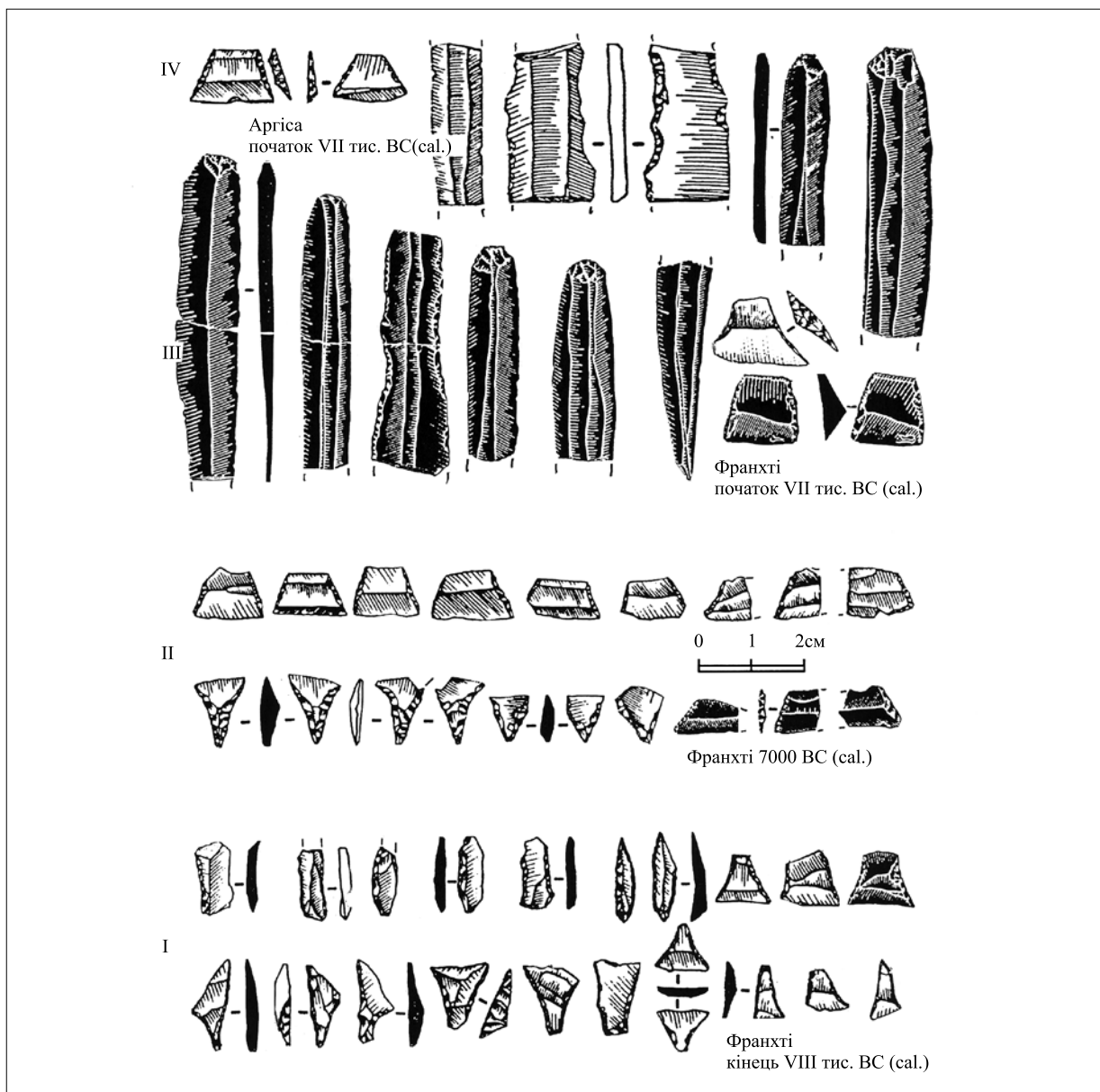

Рис. 6. Крем'яний та обсидіановий інвентар пізньомезолітичного (I), початково неолітичного (II) і ранньонеолітичного (III) шарів печери Франхті та шару докерамічного неоліту поселення Аргісса (IV) Греції (Perles 2001, р. 33, 48, 88, 204)

ший розвиток відтискної техніки обробки кременю раннього неоліту Подунав'я.

Типологічні аналогії гребениківським комплексам знаходимо і в докерамічному (Аргісса) та ранньокерамічному (Сескло, Ахіллеон, Неа Некомедія) неоліті Фессалії (рис. 1), від якого беруть початок згадані культури Криш, Старчеве, Кереш Подунав'я. Зокрема в обсидіановій індустрії Аргісси, що датується кінцем VIII тис. BC (cal.), широко представлено правильні відтискні пластини та симетричні трапеції з їх перетинів (рис. 2, 47—57). Аналогічні вироби зафіксовано в шарах докерамічного неоліту печери Франхті (фаза X) на півночі Пелопоннесу, а також поселення Кносос на о-ві Крит (рис. 6),

які датуються близько 7000 BC (cal.) (Perles 1985, р. 19—39, tabl. IV). Схожа пластинчаста індустрія відома з докерамічних шарів Лепенського Виру I, II першої половини — середини VII тис. BC (cal.).

Автохтонна версія походження ГК. Автохтонний підхід у культурно-генетичних побудовах — характерна риса радянської археології, адже на тлі космополітичного міграціонізму відстоювання місцевого коріння стародавніх культур і народів набувало певного патріотичного забарвлення. Ще у 80-х рр. XX ст. патріотичний автохтонізм часто підсвідомо сповідувався і в українській археології. Так, О.П. Черниш вважав, що молодоська культура безперервно розвивалася в Се-

редньому Подністров'ї з епохи мустьє до мезоліту. Витоки Кукреку «опускали» на 20 тис. років у палеоліт, аж до «орин'яцьких стоянок типу Кремс-Дюфур» — Муралівка, Сюрень-1, Анетівка-1 (Телегін 1982, с. 118—119). В.Н. Станко (Станко 1982; 1991, с. 8—12) включив кукрецькі пам'ятки до анетівської культури, оскільки вбачав їх генетичне підґрунтя в матеріалах ранньої епігравецької стоянки Анетівка II. Наявність значної кількості архаїчних трапецій у фінально-палеолітичному комплексі Царинка дало підстави віднести його до ранньої фази ГК, таким чином опустивши її коріння в пізній палеоліт Одещини (Станко 1982; 1991, с. 8, 14).

Проте першим автохтонність ГК та виділеного ним її надпорізького аналога з численними трапеціями — пам'яток типу Василівка (Ненаситець) — проголосив В.М. Даниленко (Даниленко 1969, с. 24). «Перехід від мезоліту до неоліту... від Дніпровського Надпоріжжя до Пониззя Дунаю, відбувався під знаком асиміляції місцевої пізньотарденуазької культури гребениківського типу і виникнення навзаємній архаїко-неолітичної культури приазовсько-кукрецького складу» (Даниленко 1969, с. 176). Він же на основі домінування трапецій окреслив генетичну лінію розвитку: «від нижніх шарів Осокорівки і Рогалик-Акимівського до Василівки та Гребеників» (Даниленко 1969, с. 61).

Цю ідею пізніше розвинув і поклав в основу царинківсько-гребениківської лінії розвитку мезоліту Північно-Західного Надчорномор'я В.Н. Станко (Станко 1982; 1986, с. 24—26; 1991, с. 8, 14). Як зазначалося, В.Н. Станко вважає Царинку та Гребеники послідовними хронологічними етапами єдиної гребениківської культурно-історичної спільноти, історія яких, на його думку, почалася у фінальному палеоліті, коли «на основі пізньопалеолітичних індустрій гінцівсько-борщевського типу формуються комплекси типу Осокорівка (шар IIIa) і Рогалик 2». У ранньому мезоліті їх нащадки — носії царинківських традицій — просунулися на нижній Дністер, де й утворилася власне гребениківська культура. На цей час у степовому Побужжі, за В.Н. Станко, сформувалася пізньоанетівська (кукрецька) культура. «У пошуках мисливської здобичі племена гребениківської та анетівської культурних традицій просуваються далеко на захід... назустріч туру, який у цей час переселявся в степи з Центральної Європи... На новій території межиріччя Дністра, Дунаю та Пруту... почалося приручення тура» (Станко 1986; 1991, с. 8, 14).

Ця концепція автохтонного походження ГК не узгоджується з великим хронологічним розривом у 4—5 тис. років між фінальнопалеолітичними пам'ятками типу Царинка та пізньо-

мезолітичними гребениківськими (Залізняк 1998, с. 183).

Подальший розвиток започаткованої В.М. Даниленком і розвинутої В.Н. Станко автохтонної версії генези ГК знаходимо в новій праці І.В. Сапожникова (Сапожников 2005). На відміну від згаданих фундаторів концепції, дослідник «слідом за Я.К. і С.К. Козловськими (1975, с. 344—346), схиляється до можливості генези цієї культури від шан-кобинських комплексів, репрезентованих, зокрема, двома верхніми шарами Михайлівки». Отже, І.В. Сапожников вважає, що ГК сформувалася у Північно-Західному Надчорномор'ї на основі фінальнопалеолітичних пам'яток типу Михайлівка (Білолісся) і проіснувала в регіоні протягом усього мезоліту та першої половини неоліту, тобто з початку пребореалу до розвиненого атлантикуму (від 10,3 до 6 тис. ВР). У пізньому мезоліті з Нижнього Подніпров'я та Надазов'я на Одещину просунулися носії кукрецьких традицій, які спочатку «зливалися» з гребениківцями, а потім «витиснули» їх на захід за Прут і Дунай, а також на північ — на верхній та середній Дністер. На розвиненому самчинському етапі буго-дністровського неоліту «гребениківське населення повертається» із-за Дунаю та верхнього Дністра на батьківщину (Гиржеве) і «формує особливий степовий варіант савранської фази БДК» (Саврань, Пугач-1, 2, Гард, Ташлик-2), який брав участь у формуванні раннього Трипілля (Сапожников, Сапожникова 2005, с. 21—22).

Ця смілива, але, на жаль, малодоказова через бідність джерел реконструкція гребениківської історії потребує коментарів.

Технологія і типологія крем'яних виробів комплексу Білолісся принципово відмінна від гребениківської. Крім розташування в одному регіоні, ці пам'ятки більше нічого не пов'язує. Не випадково автор концепції не навів жодного аргументу на користь декларації про генетичний зв'язок згаданих явищ.

Якщо кукрекці дійсно «витиснули» гребениківців за Дунай, як вважає І.В. Сапожников, то дуже далеко. Адже аналогічний гребениківському крем'яний інвентар, як зазначалося, характерний не лише для культури Криш Румунії, але й Кереш Угорщини та Старчеве колишньої Югославії. Якщо гребениківська технологія походить із Північно-Західного Надчорномор'я, то з Одещини доведеться виводити й ранній неоліт Подунав'я — від Загреба і Будапешта до Кишинєва і Софії. Тоді як пояснити з автохтонних позицій появу аналогічної крем'яної індустрії у докерамічному неоліті Східної Греції (Аргісса, Неа Нікомедія, Протосескло, Франхті, Кнос) за тисячу років до витіснення гребениківців із Одещини на захід?

Зрозуміло, що сумнівний через недоказовість сюжет про «витіснення» з наступним поверненням на історичну батьківщину гребениківців знадобився, щоб знайти місце в їх непростій історії кукрецькому епізоду, який археологічно добре фіксується кукрецькими матеріалами Одещини та Молдови. Однак чи не простіше визнати, що пращури гребениківців з їхнім пізнім протонеолітичним за усіма параметрами інвентарем просунулися на Одещину з не дуже віддаленого від неї Подунав'я, де відтискна технологія і трапедії з'явилися значно раніше, ніж на нижньому Дністрі та нижньому Бузі. Прибульці застали на своїй новій батьківщині місцеву кукрецьку людність. Синтез переселенців із автохтонами спершу зумовив постання синкритичних гребениківсько-кукрецьких комплексів із тенденцією до поступового згасання кукрецьких традицій, які з часом зникли з крем'яних комплексів Південно-Західної України першої половини — середини VI тис. BC (cal.) (Гіржеве на Одещині, пізня бугодністровська культура (БДК) Побужжя, Гард та Пугачі на Нижньому Побужжі).

Такий розвиток подій підтверджують дані абсолютного датування гребениківських пам'яток та їх аналогів на сусідніх територіях. Воно знімає необхідність у бездоказових твердженнях про утворення ГК на самому початку мезоліту від Білолісся, відхід гребениківців із Північно-Західного Надчорномор'я на Дністер і Дунай та їх «друге пришестя», за висловом І.В. Сапожникова, на батьківщину, прихід мешканців стоянки Гіржеве з верхнього Дністра, чим нібито пояснюється відсутність на пам'ятці кукрецьких виробів. Останній пасаж не переконує, бо пам'ятки з різними кукрецькими елементами давно відомі якщо не на верхньому, то середньому Дністрі й у верхів'ях Реуту — Фрумушика I, Старі Бедражі, Варварівка IX, Цариград II та ін. Чи не природніше пояснити відсутність кукрецьких виробів на Гіржевому пізнім, неолітичним, віком пам'ятки, що функціонувала в часи, коли впливи Кукреку на Одещині вже не відчувалися?

У світлі сказаного висновок І.В. Сапожникова, що «гіпотеза про те, що носії традицій гребениківської (мезолітичної), а також неолітичної буго-дністровської культур з'явилися у Північно-Західному Причорномор'ї внаслідок міграцій з Південних Балкан і навіть Анатолії, не знайшли свого підтвердження», на нашу думку, не є логічним. Отже, старі автохтонні побудови (навіть у реанімованому вигляді) щодо походження ГК від фінальнопалеолітичних пам'яток Одещини типу Білолісся новими археологічними фактами та аргументами не підтверджуються.

До того ж, не існує такої гіпотези про пряму міграцію гребениківців чи людності БДК «з Південних Балкан та навіть Анатолії». Схоже, що

І.В. Сапожников має на увазі неодноразово висловлене нами за останні 10 років (Залізник, 1995, с. 6) переконання про «балкано-дунайські витоки чи генетичні зв'язки Гребеників та БДК із раннім неолітом Подунав'я та безкерамічним неолітом Східної Греції». У цьому випадку йшлося про складний і маловивчений процес інфільтрації носіїв відтискної протонеолітичної техніки обробки кременю зі Східної Греції на північ у Подунав'я, а звідти у Північно-Західне Надчорномор'я. Безглуздо писати про пряму міграцію гребениківців на Одещину з Південної Греції, тобто Пелопоннесу, весь мезоліт якої представлено лише печерою Франхті, а тим паче з Анатолії.

Разом із тим про швидке розселення наприкінці VII тис. BC (cal.) ранньонеолітичних землеробів із крем'яним інвентарем, що дуже нагадує гребениківський, із Фессалії у Середнє Подунав'я та Трансільванію свідчать новітні дані радіокарбонного аналізу (Biagi, Shennan, Spataro 2005, p. 45), про що йтиметься далі.

Балкано-дунайські витоки ГК. Альтернативою автохтонного походження ГК є версія її балкано-дунайського коріння (Залізник 1995, с. 6, 11—12; 1998, с. 183; 2005, с. 122—126). На відміну від автохтонної, ця гіпотеза пояснює широкі паралелі крем'яним виробам Гребеників у балкано-дунайському неоліті й знімає хронологічні неузгодженості, про які йшлося у попередньому параграфі. До речі, сумніви щодо автохтонності ГК, зокрема її генези на основі пам'яток типу Царинка, останнім часом висловлює І.А. Борзіяк (Борзіяк 1997, с. 22). Він, як і автор цих рядків, виводить Гребеники із Середнього Подунав'я, вказуючи на типологічні аналогії із комплексом Куйна Туркулуї.

Згадані прямі аналогії крем'яному інвентарю ГК у ранньому неоліті Подунав'я, а саме — культурах Криш, Старчеве, Кереш, дають підстави вважати Гребеники органічною частиною цієї спільноти. А оскільки ранньокерамічний неоліт Подунав'я, на думку переважної більшості дослідників Європи, походить від докерамічного неоліту Фессалії (Whittle 1985, p. 37—49; Perles 1985, 2001; Biagi, Shennan, Spataro 2005), то й генетичне коріння Гребеників опосередковано сягає Східної Греції. На це вказують і прямі типологічні паралелі гребениківським крем'яним комплексам у значно давніших докерамічних комплексах Греції (Аргісса, Франхті, Кнос).

Зважаючи на сучасний стан вивчення джерел, поширення представленої в матеріалах ГК протонеолітичної техніки обробки кременю могло відбуватися наступним чином. Властиві Гребеникам серії трапедій на перетинах правильних відтискних пластин є характерним

елементом протонеолітичної техніки обробки кременю, витоки якої, на думку Януша та Стефана Козловських, слід шукати поза межами мезолітичної Європи. Дослідники припускають, що на Балканах ця технологія могла поширитися на зорі неоліту з Близького Сходу (Kozłowski S. 1985; Kozłowski J. 1985). Зокрема, С.К. Козловський (Kozłowski S. 1985, p. 13) серед можливих попередників цієї індустрії називає протонеолітичні комплекси культури Джармо в Іраку та Дам-Дам Чешме в Центральній Азії.

Найдавніші її прояви в Європі, як вже зазначалося, маємо в комплексах докерамічного неоліту Криту (Кнос), Пелопоннесу (Франхті, фаза Х), Фессалії (Аргіса), які датуються кінцем VIII — початком VII тис. BC (cal.) (Perles 1985, p. 35). У своїй останній монографії відома дослідниця мезоліту та неоліту Греції Катрін Перлес називає докерамічний неоліт Греції початковим (Initial Neolithic) і датує на основі радіокарбонів дат печери Франхті та нижніх шарів Кноса, Аргіси та Сескло в межах 75000—6500 BC (cal.) (Perles 2001, p. 85—87). Численні прямі паралелі в давніших матеріалах неоліту Південної Анатолії дали підстави дослідниці разом із переважно більшістю сучасних вчених виводити неоліт Греції із Малої Азії (Perles 2001, p. 52—54, 96, 97; Hassan 2001; Colledge, Conolly, Shennan 2004). Це відоме з часів Г. Чайлда та Г. Кларка положення останнім часом підтверджено новими переконливими аргументами, зокрема щодо генетичного зв'язку доместикованих тварин (вівця-коза) та рослин (пшениця, ячмінь) неоліту Балкан і Подунав'я з дикими прашурами Близького Сходу. Про близькосхідні витоки неоліту Європи свідчить морфологічна та генетична подібність антропологічних матеріалів із Балкан та Подунав'я (неоліт Фессалії, культури Старчеве, Кереш, ЛСК) з найдавнішим населенням Чатал Гююк в Анатолії і відсутність такого зв'язку з похованими в мезолітичних шарах печери Франхті у Греції (Pinhasi, Pluciennik 2004, p. 73).

Переважає більшість учених вважає, що неолітизацію Греції розпочали переселенці з півдня Анатолії на пізньому етапі докерамічного неоліту В (PPNB), тобто наприкінці VIII тис. BC (cal.) (Perles 2001, p. 96—97; Hassan 2001, p. 13; Colledge, Conolly, Shennan 2004, p. 47). Саме у цей час досконала відтискна технологія обробки обсидіану та кременю з'являється у найдавніших шарах докерамічного неоліту Греції (Кнос, Франхті, Аргіса).

К. Перлес докладно аналізує зміни в крем'яній індустрії півдня Балкан у процесі неолітизації регіону (Perles 2001, p. 31—37, 45—50, 89, 201—208). Зокрема, крем'яним виробам пізньомезолітичних шарів печери Франхті другої половини VIII тис. BC (cal.) властиві використання місцевої сировини, відщеповість, пластинки з притупленим краєм, численні трансверсальні наконечники стріл у вигляді високих асиметричних

трапецій на відщепках (рис. 6, I). Дослідниця вбачає певні паралелі цій мезолітичній індустрії в матеріалах півдня Анатолії (Perles, 2001). В.О. Манько знайшов прямі аналоги згаданим трансверсальним наконечникам з Франхті в комплексах Шунера та Нахал Ісарон з Південного Леванту (Goring-morris, 1993, fig. 11, 13).

Початок неолітизації фіксується появою на пам'ятках регіону імпортованого з о-ва Мелос в Егейському морі обсидіану у вигляді підготовлених нуклеусів, досконалих відтискних пластин та симетричних трапецій із їх перетинів, які К. Перлес називає «трапеціями ранньонеолітичного типу». Мелоський обсидіан, відтискна технологія та аналогічні гребениківським трапеції домінують не лише в докерамічному, а й у ранньокерамічному неоліті Греції протягом усього VII тис. BC (cal.) (рис. 6). Як відомо, саме на цьому підґрунті наприкінці VII тис. BC (cal.) формується ранній неоліт Подунав'я (раннє Каранове, Старчеве, Кереш, Криш) з аналогічною відтискною технологією і трапеціями (рис. 2—5).

К. Перлес припускає, що ранньонеолітичну відтискну технологію було принесено у другій половині VIII ст. BC (cal.) до Східної Греції морським шляхом із Анатолії (Perles 2001, p. 52—54, 202). Численні паралелі найдавнішому неоліту Фессалії у Малій Азії, масовий імпорт обсидіану з Егеїди тощо вказують на найвірогідніші витоки ранньонеолітичної відтискної техніки Балкан. Не випадково вона вперше з'явилася в Греції саме як техніка обробки привезеного зі сходу пластичного мелоського обсидіану. Правильні трапеції раннього неоліту Балкан також можуть мати східне походження. Втім не можна виключати, що вони є наслідком реалізації місцевої традиції виготовлення трансверсальних наконечників стріл на основі принесеної зі сходу разом із обсидіаном відтискної техніки отримання досконалих пластин. Недаремно найдавніші правильні трапеції докерамічного неоліту Греції мають увігнуті ретушовані краї (рис. 6, I, III), що властиво трапецієподібним трансферсальним наконечникам мезолітичних шарів печери Франхті (рис. 6, I, III).

Ще до поширення кераміки ця технологія сягнула Подунав'я у VII тис. BC (Лепинський Вир I, II), території Румунії та Молдови (безкерамічні пам'ятки румунського «тарденуазу»), Подністров'я (Сороки, докерамічні шари). Археологічним відповідником цих перших протонеолітичних впливів із південного заходу є безкерамічна ГК Одещини (Залізняк 1995; 1998; 2005), крем'яний інвентар якої є типовим прикладом згаданої відтискної техніки обробки кременю Балкан.

Певні аналогії Гребеникам маємо в матеріалах пам'яток типу Раделичі-2, 4 та Мишани-10 на верхньому Дністрі, крем'яний інвентар яких мало чим відрізняється від гребениківського, хіба

що більшим поширенням кінцевих скребачок на пластинах та торцевих нуклеусів. Це явище під назвою «безкерамічна фаза сороцького неолітичного комплексу» виділяв ще В.І. Маркевич (Маркевич 1974, с. 127). А після публікації матеріалів згаданих стоянок В.В. Коноплею (Конопля 1996) на них звернув увагу Д.Л. Гаскевич, який слідом за своїми попередниками вважає їх генетичним підґрунтям дністровського варіанта БДК. Цей верхньодністровський аналог ГК є місцевим проявом тієї ж протонеолітичної міграційної хвилі, що у середині VII тис. до н. е. з балкано-дунайського регіону сягнула не лише Нижнього (Гребеники), а й Середнього та Верхнього Подністров'я (Раделичі-2, 4, Мишани-10, докерамічні шари Сорок і, на думку частини дослідників, навіть Надазов'я (Кам'яна Могила-3, Матвіїв Курган), поширюючи техніку плоского нуклеуса для відтискних пластин та правильні трапеції.

У часи відкриття ГК відтискну техніку обробки кременю та правильні трапеції на півдні України розглядали як стадіальне явище, а зазначені типологічні паралелі з Гребениками пояснювали конвергенцією. Однак Л.Я. Крижевська (Крижевская 1992, с. 113) висловила думку про участь носіїв гребениківських традицій у формуванні пам'яток типу Матвіїв Курган у Приазов'ї, а В.Н. Станко припустив гребениківські впливи на донецьку та навіть мурзак-кобинську культури. У світлі нових даних факт швидкого поширення протонеолітичної техніки внаслідок далекої міграції гребениківців степами на схід не здається малоімовірним. Про можливість такої мандрівки з Південно-Західної України на схід засвідчує подібний до гребениківського крем'яний інвентар стоянок Кам'яна Могила-3 (Тубольцев 1995) та Матвіїв Курган Надазов'я, виразні серії трапецій гребениківського типу у пізніх кукрецьких комплексах Надпоріжжя (Кізелевий-1, 5) та певні буго-дністровські елементи в кераміці сурської і навіть донецької культури.

Отже, сучасний стан джерел дає змогу говорити про поширення близько середини VII тис. ВС протонеолітичної відтискної техніки обробки кременю з властивими ГК особливостями крем'яного інвентарю (плоскі нуклеуси для відтискних пластин середніх розмірів, серії правильних трапецій) у степовій смузі України — від гирла Дунаю майже до пониззя Дону (Гребеники, докерамічні шари Сорок, Раделичі, Кам'яна Могила-3, Матвіїв Курган). Можливо, виділені В.М. Даниленком пам'ятки типу Василівка з серіями правильних трапецій та трапеції у кукрецьких комплексах сурської культури відбивають сліди впливу гребениківських мігрантів на кукрецьких автохтонів Надпоріжжя.

Останнім часом В.О. Манько звернув увагу на типологічні паралелі між крем'яними комплексами Матвієвого Кургану Східного Надзазов'я та культури Джейтун Туркменістану, генетично пов'язаної з протонеолітом півночі Іра-

ну та Іраку. Вже зазначалося, що С.К. Козловський вбачав паралелі відтискної техніки балкано-дунайського регіону в протонеолітичних шарах Іраку та Центральної Азії. Можна припустити, що ця техніка обробки кременю поширювалася з Близького Сходу не лише Середземномор'ям на захід та через Балкани в Центральну Європу й Північне Надчорномор'я, але й на північний схід — у Центральну Азію.

За радіокарбонними датами гребениківських стоянок та їх аналогів у Північному Надчорномор'ї (Залізняк 2005б, с. 10), ця людинність, імовірно, почала просуватися у Північно-Західне Надчорномор'я з Нижнього Подунав'я ще в середині VII тис. до н. е. Згадані кукрецькі домішки у гребениківських комплексах Одещини, а також ранніх безкерамічних шарах Сорок за-свідчують, що тут гребениківці зустрілися і почали контактувати з кукрецькими автохтонами надчорноморських степів, які заселили Нижнє Подністров'я ще до приходу протонеолітичних колоністів із Подунав'я.

Синтез місцевого кукрецького населення з балкано-дунайськими прибульцями у цей час відбувався й на півночі Молдови. З верхів'їв річок Реут та Прут походить група комплексів мікролітичного кременю типу Фрумушика (Варварівка IX, Старі Бедражі, Гура-Каменка IV, Цариград II, Костешти, Фрумушика-1), в яких кукрецькі вироби (олівцеподібні нуклеуси, пластинки з притупленим краєм, кукрецькі вкладні) поєднуються з гребениківськими трапеціями та односторонніми нуклеусами. Д.Я. Телегін (Телегін 1982, с. 113) відніс їх до кукрецьких пам'яток, а сучасні молдовські дослідники виділяють окремий реутський локальний варіант Кукреку (Борзіяк 1997, с. 22; Коваленко, Цой 1999, с. 261). Досліджуючи рештки архаїчної кераміки, принаймні частину цих комплексів можна датувати початком неолітичної доби.

На особливу увагу заслуговує колекція Цариграду II (Коваленко, Бодян 1999), що фактично є кукрецьким комплексом з невеликою серією трапецій гребениківського типу. Судячи з публікації, вона дуже нагадує матеріали стоянок Добрянка-1—3 на р. Тікич (Залізняк, Манько 2004; Залізняк, Товкайло, Кухарчук 2005).

Усі без винятку кукрецькі комплекси типу Фрумушика Північної Молдови містять гребениківську домішку у вигляді сплюснених нуклеусів та правильних трапецій, роль якої зростає у напрямку на південь, де в степах Північно-Західного Надчорномор'я мікролітичні комплекси набувають власне гребениківського вигляду. Разом із тим майже всі пам'ятки ГК містять типові кукрецькі вироби. Тут є стоянки з нечисленними кукрецькими виробами (Гребеники, Познанка, Казанка), а є й такі, де вони домінують над гребениківськими, і тоді стоянки визнають кукрецькими (Залізничне, Трапівка).

Розквіт властивої Гребеникам відтискної технології у Центральній Європі пов'язаний із найдавнішою неолітичною спільнотою регіону Криш-Старчеве-Кереш (рис. 1), поява якої у Подунав'ї фіксується поширенням монохромного керамічного посуду. Останні дослідження хронології раннього неоліту Балкан та Подунав'я свідчать про надзвичайно швидке поширення найдавнішої кераміки на нижньому та середньому Дунаї (Biagi, Shennan, Spataro 2005; Biagi, Spataro 2005), яка спершу з'явилася близько 6500 BC (cal.) у Фессалії (Сескло). Північніше, в долині р. Стримон, найдавнішу кераміку знайдено на поселенні Гулубник, що датується близько 6100 BC. З басейну р. Стримон, у Болгарії неолітична людність із монохромною керамікою усього за 150 років розселилася на величезних просторах від Тиси на заході й до Пруту на сході, започаткувавши згадану культурну спільноту Криш-Старчеве-Кереш. Найдавніші пам'ятки Криш Центральної Румунії датуються кінцем VII тис., а Кереш Потисся — початком VI тис. BC (cal.) (Biagi, Shennan, Spataro 2005; Biagi, Spataro 2005).

Кришські колоністи досягли басейнів Пруту й Дністра ще пізніше, на думку молдавських колег, лише в другій чверті VI тис. BC (Ларина 1999). Оскільки БДК України формувалася під впливом Криш Молдови, то рання її печерська фаза не може бути старшою за найдавніші кришські пам'ятки Подністров'я.

Отже, техніку виготовлення правильних трапецій із відтискних пластин, знятих із одностороннього, часто сплющеного нуклеусу, було принесено в Південно-Західну Україну двома послідовними хвилями мігрантів із балкано-дунайського регіону — гребениківською та кришською.

Хронологія. Приблизники автохтонного походження ГК (В.М. Даниленко, В.Н. Станко, І.В. Сапожников) від місцевого фінального палеоліту Одещини пам'яток типу Осокорівка-3в, Царинка чи Білолісся фактично визнають, що вона виникла ще до початку мезоліту. Проте цим уявленням часів відкриття ГК суперечить хронологія поширення властивої Гребеникам протонеолітичної техніки на Балканах та в Подунав'ї. Уже зазначалося, що за наявними даними в Європі вона вперше з'явилася не у Північно-Західному Надчорномор'ї, а в докерамічному неоліті Східної Греції наприкінці VIII тис. BC (cal.) і поширилася у середній смузі континенту протягом VII—VI тис. BC (cal.). Відсутні будь-які археологічні матеріали, які б засвідчували її появу на Одещині на межі палеоліту з мезолітом, як зокрема вважає І.В. Сапожников (Сапожников 2005).

Приблизники пізньомезолітичного віку ГК (Телегін 1982; Смольянинова 1990; Залізняк 1995; 1998) до появи радіокарбонівих дат спиралися на характерну для пізнього мезоліту ти-

пологію крем'яних виробів. Було зроблено висновки, що стоянка Гіржеве, з огляду на наявність характерних для неоліту стрілчастих скребачок та окремих трапецій із ретушшю, що заходить на спинку, синхронна ранньому неоліту (культури Криш, БДК) басейнів Пруту, Дністра та Південного Бугу.

На цей час є 9 радіокарбонівих дат для гребениківських і їм подібних пам'яток Надчорномор'я (Залізняк 2005б, с. 10), які всі припадають на другу половину VII тис. BC (cal.), тобто на розвинений атлантикум. Зокрема, для стоянки Мирне отримано дату 7200 ± 80 BP, а для Гіржевого — чотири дати в межах 7050—7390 BP. Подібні до гребениківських комплекси з нижніх безкерамічних шарів Сорок-2 (Подністров'я) та Матвій Курган (Надазов'я) датовано за C-14 серединою VII тис. BC (cal.). Це дає підстави припускати, що носії протонеолітичної технології гребениківського типу просунулися на південний захід України близько середини VII тис. BC.

Посилання І.В. Сапожникова на типологічні паралелі ГК із Мурзак-Кобою Гірського Криму з метою довести більш ранній, бореальний, вік Гребеників не здається переконливим. Адже всі достовірні дати мурзак-кобинських пам'яток концентруються в межах другої половини VII—VI тис. BC (cal.), тобто, як і дати ГК, у межах розвиненого атлантикуму. Про це ж засвідчують і згадані прямі аналогії гребениківському кременю в матеріалах раннього неоліту Подунав'я, що датується кінцем VII — серединою VI тис. BC (cal.).

Твердження, що «тарденуазькі пам'ятки у Гірському Криму з'являються раніше кукрецьких» (Сапожников, Сапожникова 2005, с. 89) взагалі суперечить загальновідомим фактам стратиграфії кримського мезоліту. В усіх відомих випадках тарденуазькі шари печер Криму лежать над кукрецькими, а не навпаки (Фатьма-Коба, Шан-Коба, Кукрек) (Залізняк 1998, рис. 8, 3).

Отже, спроба довести, що ГК на Одещині існувала до появи тут Кукреку посиланням на паралелі з мурзак-кобинською культурою Криму, яка нібито давніша за Кукрек Криму, обертається проти самого ж автора твердження, оскільки Мурзак-Коба як стратиграфічно, так і за даними радіокарбонівих аналізів у цілому молодша за гірський Кукрек. Отже, її паралелі з Гребениками свідчать на користь загалом молодшого віку ГК порівняно з Кукреком Надчорномор'я.

Існує проблема датування раннього етапу БДК, крем'яні матеріали якої мають певні аналогії у гребениківських. Останнім часом Київською лабораторією радіокарбонівих аналізів отримано серію із 20 дат, за якими пам'ятки ранньої печерської фази БДК Південного Бугу, крем'яний інвентар та кераміку яких позначено кришськими впливами, датуються в межах 6355—5960 BC (cal.) (Залізняк 2005а, додаток). М.Т. Товкайло (Товкайло 2004; 2005) звернув увагу на парадок-

сальність ситуації, коли рання фаза БДК, за даними Київської лабораторії, датується майже на півтисячоліття давнішим часом, ніж румунські та молдавські колеги датують III та IV фази культури Криш у Молдові, на пам'ятках якої маємо типологічні паралелі ранній кераміці БДК. Виходить, ранні стоянки БДК постали під впливом значно пізніших за них пам'яток культури Криш. Абсурдність ситуації засвідчує помилку в датуванні зазначених явищ.

Утім існування культур кола Криш-Старчеве в межах 6100—5600 BC (cal.) останнім часом підтверджено новими датами різних лабораторій Європи (Biagi, Shennan, Spataro 2005; Biagi, Spataro 2005). За наявними даними кришські впливи з Трансільванії сягнули По-дністров'я не раніше початку VI тис. BC (cal.) (Ларина 1999, с. 98). Якщо навіть припустити, що сталося це ще раніше — на стадії монохромної кераміки, то все одно найдавніші стоянки посталої на кришських впливах БДК не можуть бути старшими за 6000 BC (cal.).

До речі, надзвичайно ранні дати отримано Київською лабораторією і для відомого ранньотрипільського поселення Бернашівка на Дністрі — близько 5400 BC (cal.), що не узгоджується з даними румунських і молдавських колег про зародження Прекукутені не раніше кінця VI тис. BC (cal.) (Ларина 1999, с. 104; Дергачев 1999, с. 181), тобто на 400 р., а за Н.Б. Бурдо (Бурдо 2003, с. 15) — 500 р. пізніше від дати Бернашівки.

Отже, перевірки насамперед потребують згадані дати Київської лабораторії радіокарбонowego аналізу, які суперечать розробленій різними центрами радіовуглецевого датування Європи хронології балкано-дунайського неоліту. Існуючі хронологічні невідповідності можна подолати лише на основі нових радіокарбонowych дат для БДК та синхронних їй культур, зроблених різними лабораторіями. Наразі проблема абсолютної хронології БДК чекає на своїх дослідників.

Історична доля. Археологічні джерела та дані радіокарбонowego аналізу пам'яток ГК, докерамічних шарів Сорок, Кам'яної Могили III, Матвієва Кургану свідчать, що властива гребениківським пам'яткам протонеолітична технологія потрапила в Північно-Західне Надчорномор'я, а можливо, і в Надазов'я з балкано-дунайського регіону ще в другій половині VII тис. BC (cal.). Подібний крем'яний інвентар властивий і культурі Криш-Старчеве-Кереш, людність якої на початку VI тис. BC (cal.), рухаючись із Трансільванії на схід, колонізувала верхів'я Серету, Пруту, сягнувши середнього Дністра, а можливо, й Південного Бугу. Причому якщо носії гребениківських традицій прийшли в степове Надчорномор'я через Нижнє Подунав'я в обхід Карпат — з півдня, то кришське населення, на думку молдавських колег (Ларина 1999; Дергачов 1999, с. 175), просунулося на північ Молдови з Тран-

сільванії — через перевали Південних Карпат (рис. 1). Можливо, саме цим пояснюється поширення притаманних культурі Кереш Закарпаття кінцевих скребачок і транкованих пластин (рис. 5) на кришських стоянках Молдови та пам'ятках типу Раделичі Верхнього Подністров'я і їх відсутність у гребениківських комплексах степового Надчорномор'я.

Аналіз джерел, зокрема й крем'яних комплексів, дає підстави стверджувати, що виникнення і становлення БДК було безпосередньо пов'язане з неолітом і раннім енеолітом балкано-дунайського регіону, а її розвиток тривав паралельно з розвитком поширених на території Молдови та Бессарабії культур Криш та ЛСК, а можливо, і ранніх фаз Прекукутені-Трипілья А (Товкайло 2004; 2005).

Слідом за протонеолітичною гребениківською на Правобережжю України котилися нові хвилі неолітичних мігрантів із Подунав'я — культури Криш, ЛСК, Боян, Кукутені-Трипілья та ін. Саме під їхнім впливом на Правобережжі поширилася найдавніша кераміка та навички відтворювального господарства. Як зазначалося, крем'яному інвентарю цих неолітичних мігрантів (особливо Криш, ЛСК) також властиві трапеції із перетинів широких відтискних пластин. Зокрема, подібний до гребениківського крем'яний інвентар походить із кришської стоянки Сокарівка-1 в Молдові, датованої 6650 ± 60 BP (Bln 2425) або 5480 BC (cal.). Потужна кришська хвиля неолітичних колоністів зумовила поширення відповідної кераміки з кришським декором не лише у Подністров'ї, а й Побужжі й навіть Черкаському Подніпров'ї. Певно, кришська хвиля з Трансільванії сягнула не лише басейнів Пруту, середнього Дністра, але й середнього Бугу, тобто кришськими може виявитися не лише певна частина пам'яток дністровського варіанта БДК, але й деякі стоянки Побужжя. Саме під впливом цієї людності на кукрецьких мисливців та рибалок середнього Бугу сформувався бузький варіант найдавнішої неолітичної культури України — буго-дністровської (Даниленко 1969, с. 57—61; Залізняк 1998, с. 183).

Проте його формуванню передувало поширення спочатку в Подністров'ї, а пізніше й Побужжі згаданої відтискної технології та правильних трапецій. У середовище кукрецьких автохтонів басейну Бугу (Добрянка) трапеції, швидше за все, принесла гребениківська людність та вже згадуване населення, яке залишило на верхньому Дністрі пам'ятки типу Раделичі та докерамічні шари Сорок.

Неолітизація південного заходу України відбувалася у формі синтезу місцевої кукрецької культури з культурою неолітичних колоністів із Балкан та Подунав'я. Археологічним наслідком цього процесу стало виникнення синкретичних крем'яних комплексів, у яких поєднуються кук-

рецькі вироби з принесеною із Балкан та Подунав'я протонеолітичною технікою виготовлення відтискних пластин і правильних трапецій.

Поєднання цих різних технік почалося в Північно-Західному Надчорномор'ї з приходом сюди носіїв відтискної технології. Невипадково всі гребениківські колекції (за винятком Гіржевого) мають кукрецьку домішку (рис. 2, 30—31). Щось подібне відбувалося й на території Молдови, де в мікролітичних комплексах типу Фрумушика (Варварівка IX, Старі Бедражі, Гура-Каменка VI, Цариград II, Костешти, Фрумушика-1) кукрецькі вироби поєднано з гребениківськими трапеціями. Не виключено, що фрумушицька група пам'яток сформувалася внаслідок відходу на північ кукрецьких аборигенів Надчорномор'я внаслідок тиску з півдня гребениківських мігрантів у другій половині VII тис. BC (cal.).

Цей кукрецько-гребениківсько-кришський синтез продовжився на Південному Бузі на етапі становлення БДК. Невипадково крем'яний інвентар ранньої печерської фази БДК серед типових кукрецьких виробів містить серії трапецій, пластин та нуклеусів гребениківського типу. До речі, про синкретичний гребениківсько-кукрецький характер місцевого неоліту писав В.М. Даниленко (Даниленко 1969, с. 61). Виразні серії трапецій гребениківського типу властиві пізній, керамічній, фазі Кукреку Середнього Подніпров'я і Приазов'я (Лазарівка, Крушники, Добрянкa-1—3, Велика Андрусівка, Кізлевий-1, 5, Кам'яна Могила, верхні шари).

Зрозуміло, що кукрецькі та гребениківські вироби мають різне походження і належать до різних культурних традицій, однак їх наявність в одних комплексах здебільшого не є результатом механічного змішування різночасових матеріалів. На нашу думку, це, як правило, так звана органічна суміш: сполучення різнокультурних

матеріалів унаслідок спільного проживання на одному поселенні носіїв різних культурних традицій (Залізняк 1998, с. 218—220; Залізняк, Манько 2004, с. 146—148).

Спроба пояснити наявність згаданих різнокультурних елементів в одних крем'яних комплексах механічним змішуванням різночасових матеріалів не витримує критики. Адже у такому випадку дійдемо абсурдного висновку, що всі, крім Гіржевого, гребениківські та кукрецькі комплекси Молдови, південного заходу і центральної частини України змішані, оскільки на всіх стоянках пізнього мезоліту та раннього неоліту від гирла Дунаю до Дніпра кукрецькі вироби знайдено разом із гребениківськими трапеціями.

Започаткований гребениківцями тривалий демографічний тиск із південного заходу на аборигенів середнього Бугу спричинив постійний відтік автохтонного кукрецького населення у північно-східному напрямку. З кінця VII до V тис. до н. е. все нові й нові хвилі балкано-дунайських мігрантів котилися з південного заходу на Побужжя, витісняючи в Середнє Подніпров'я спочатку мезолітичних автохтонів кукрекців, а потім людиність посталої під балкано-дунайськими (зокрема кришськими) впливами БДК. По суті, вона також була синтезом місцевих кукрецьких (крем'яних) та принесених мігрантами з Молдови кришських (кераміка, трапеції) традицій. На розвиненому самчинському етапі БДК ці переселенці з Південного Бугу досягли Середнього Подніпров'я (Велика Андрусівка, Старосілля) та Київського Полісся (Лазарівка, Крушники, Прибір-7а). За їх безпосередньої участі в VI тис. до н. е. почалася неолітизація Середнього Подніпров'я та Київського Полісся (Залізняк 1998, с. 183, 231, 232; 2005а, б), зокрема й формування дніпро-донецької культури Києво-Черкаського Подніпров'я.

Борзняк І.А. Мезолит Молдови: общий обзор // ДСПК. — 1997. — Т. 6. — С. 18—24.

Борисковский П.И. Разведки памятников каменного века в Одесской области в 1962 г. // КСОГАМ, 1962. — 1964. — С. 12—17.

Борисковский П.И. Мезолитическая стоянка Казанка близ Кривого Рога // Памятники древнейшей истории Евразии. — М., 1975. — С. 55—62.

Бурдо Н.Б. Історія дослідження проблеми походження Трипілля-Кукутені у світлі нових даних // Археологія. — 2003. — № 4. — С. 5—18.

Даниленко В.Н. Неолит України. — К., 1969.

Залізняк Л.Л. Передісторія України X—V тис. до н. е. — К., 1998. — 306 с.

Залізняк Л.Л. Пізній мезоліт України // Археологія. — 1995. — № 4. — С. 3—16.

Залізняк Л.Л. Чорноморський потоп та його археологічні наслідки // Археологія. — 2005. — № 3. — С. 3—12.

Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України // Кам'яна доба України. — К., 2005. — Вип. 8.

Залізняк Л.Л., Манько В.О. Стоянки біля с. Добрянкa на р. Тікич та деякі проблеми неолітизації Середнього Подніпров'я // Кам'яна доба України. — К., 2004. — № 5. — С. 137—168.

Залізняк Л.Л., Товкайло М.Т., Кухарчук Ю.В. Дослідження стоянки біля с. Добрянкa на Черкащині Археологічною експедицією НАУКМА 2001, 2003—2005 рр. // Магістеріум. — 2005. — № 20.

Коваленко С.І., Бодян С. Цариград II — поселення раннього неоліта на р. Реут в Молдові // Stratum Plus. — 1999. — № 2. — С. 141—147.

- Коваленко С.И., Цой В.Б.* К вопросу о развитии позднемезолитических индустрий в Карпато-Днестровском регионе // *Stratum Plus*. — 1999. — № 1. — С. 257—262.
- Конопля В.В.* Дослідження пізньомезолітичного поселення Раделичі 4 // Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р. — Львів, 1996. — С. 18—22.
- Красковский В.И.* Памятники палеолита и мезолита Северо-Западного Причерноморья. — К.: Наук. думка, 1978. — 70 с.
- Крижевская Л.Я.* Начало неолита в степях Северного Причерноморья // Археологические изыскания. — 1992. — Вып. 5. — 163 с.
- Ларина О.В.* Культура линейно-ленточной керамики Пруто-Днестровского региона // *Stratum plus*. — 1999. — № 2. — С. 10—140.
- Маркевич В.И.* Буго-днестровская культура на территории Молдавии. — Кишинев, 1974.
- Пэунеску А.* Многослойная стоянка Лапош (Пояна Роман) в Румынии // *Stratum Plus*. — 2001—2002. — № 1. — С. 415—426.
- Сапожников И.В., Сапожникова Г.В.* Проблемы раннего мезолита Северного Причерноморья // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья: Тез. докл. конф. — Херсон, 1990. — Ч. 1. — С. 25—26.
- Сапожников И.В., Сапожникова Г.В.* Проблеми хронології і культурної періодизації мезоліту і неоліту Північно-Західного Причерномор'я // Старожитності степового Причерномор'я і Криму. — Запоріжжя, 2005. — Т. 12. — С. 14—27.
- Смольянинова С.П.* Палеолит и мезолит степного Побужья. — К.: Наук. думка, 1990. — 105 с.
- Станко В.Н.* Мезолит Северо-Западного Причерноморья: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1967. — 20 с.
- Станко В.Н.* Мезолит Днестро-Дунайского междуречья // МАСП. — 1971. — Вып. 7. — С. 93—110.
- Станко В.Н.* Периодизация памятников мезолита Северного Причерноморья // МАСП. — К.: Наук. думка, 1976. — Вып. 8. — С. 15—21.
- Станко В.Н.* Ранний мезолит степей Северного Причерноморья // Первобытная археология: памятники и находки. — К.: Наук. думка, 1980. — С. 90—109.
- Станко В.Н.* Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. — К.: Наук. думка, 1982. — 173 с.
- Станко В.Н.* К проблеме сложения гребениковской культуры // Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья. — К.: Наук. думка, 1986.
- Станко В.Н.* Культурно-исторический процесс в мезолите Северо-Западного Причерноморья // Северо-Западное Причерноморье — контактная зона древних культур. — К.: Наук. думка, 1991. — С. 5—17.
- Телегін Д.Я.* Мезолітичні пам'ятки України. — К.: Наук. думка, 1982. — 243 с.
- Товкайло М.Т.* До проблеми датування буго-дністровського неоліту // Кам'яна доба України. — К., 2004. — Вып. 5. — С. 236—246.
- Товкайло М.Т.* Неоліт степового Побужжя // Кам'яна доба України. — К., 2005. — Вып. 6. — 165 с.
- Тубольцев О.В.* Новое мезолитическое поселение Каменная Могила III // Старожитності Причерномор'я. — 1995. — Вып. 1. — С. 1—6.
- Baskay E., Siman K.* Some remark on the chipped stone industries of the earliest Neolithic populations in present Hungary // Chipped Stone Industries of the Early Farming Cultures in Europe. — Warsaw University, 1985. — P. 107—130.
- Biagi P., Spataro M.* Rapid rivers and slow seas? New data for the radiocarbon chronology of the Balkan peninsula // Prehistoric Archaeology & Antropological Theory and Education. — RPRP 6—7, 2005. — P. 35—40.
- Biagi P., Shennan S., Spataro M.* New observations on the radiocarbon chronology of the Starcevo-Kris and Coros Cultures // Prehistoric Archaeology & Antropological Theory and Education. — RPRP 6—7, 2005. — P. 41—50.
- Goring-Morris N.* From Foraging to Herding in the Negev and Sinai: The early to late Neolithic Transition // *Paleorient*. — 1993. — Vol. 19/1. — P. 65—89.
- Karmanski S.* Donja Branjevina: A Neolithic Settlement near Deronje in the Vojvodina (Serbia) // Ed. by P. Biagi // *Quaderno* — 10. — Trieste, 2005. — 308 p.
- Kozłowski J.* Stone industries and ceramic cultures in the neolithic // *Chipped Stone Industries of the Early Farming Cultures in Europe*. — Warsaw, 1985. — S. 559—566.
- Kozłowski S.K.* Cultural differentiation of Europe from 10th to 5th millenium b.c. — Warsaw, 1975. — 259 p.
- Kozłowski S.K.* The Preneolithic base of the Early neolithic stone in Europe // *Chipped Stone Industries of the Early Farming Cultures in Europe*. — Warsaw University, 1985. — P. 9—18.
- Kozłowski J.K., Kozłowski S.K.* Pradzieje Europy od XL do IV tysiąclecia p.n.e. — Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1975. — 504 s.
- Paunesku A.* Les industries lithiques du neolithique ancien de la Roumanie et quelques considerations sur l'inventaire des cultures du Nedithique moyen de cette contrec // *Chipped stone industries of the Early Farming cultures in Europe*. — Warsaw un-ty, 1985. — S. 75—94.
- Perles C.* Les industries du neolithique «preceramique» de Grece: nouvelles etudes, nouvelles interpretations // *Chipped stone industries of the Early Farming cultures in Europe*. — Warsaw Un-ty, 1985. — S. 19—40.
- Stardini E.* Tipological and technological analyses of the Koros culture chipped, polished and ground stone assemblages of Mehtelek-Nadas (North-Eastern Hungary) // *Atti Soc. Preist. Friuli-V.G., Trieste*, 8. — 1993 (1994). — P. 29—96.
- Whittle A.* Europe in the Neolithic. — Cambridge, 1985. — 443 p.

Одержано 28.12.2005

Л.Л. Зализняк

ГРЕБЕНИКОВСКАЯ МЕЗОЛИТИЧНА КУЛЬТУРА:
ПРОИСХОЖДЕНИЕ, ХРОНОЛОГИЯ, ИСТОРИЧЕСКАЯ СУДЬБА

Статья посвящена гребениковской культуре позднего мезолита Северо-Западного Причерноморья, которая занимает особое место в мезолите Украины. Именно с ней связывают начало неолитизации Украины. Поэтому особое значение имеют вопросы ее генетических и географических истоков, хронологии, взаимодействия с соседями, в частности с кукрекскими автохтонами Причерноморья, исторической судьбы гребениковского населения, ее роли в неолитизации юго-западной части Украины.

На основании анализа кремневого инвентаря автор отрицает автохтонистскую версию гребениковской культуры и приходит к выводу о балкано-дунайских истоках гребениковских традиций. Их носители были первой протонеолитической волной переселенцев с Подунавья, которые расселились в Северо-Западном Причерноморье во второй половине VII тыс. BC (cal.). Следом за носителями гребениковской культуры в регион пришли древнейшие земледельцы и скотоводы культур Криш, линейно-ленточной керамики, Кукутени-Триполья.

L.L. Zaliznyak

HREBENYKIVSKA MESOLITHIC CULTURE:
ORIGIN, CHRONOLOGY, FATE

The article is dedicated to Hrebennykivska culture of the late Mesolithic of the Black Sea Northwest coast, which occupies special place in the Mesolithic of Ukraine. It is associated with the beginning of neolithization of Southwestern Ukraine. For this reason the problems of its genetic and geographic origin, chronology, relations with the neighbors, with Kukrek indigenes of the Black Sea coast in particular, historic fate of the Hrebennyky population, and its role in the neolithization of the Southwestern Ukraine are of special importance.

Having analyzed the flint tools the author denies the autochthonous version of the Hrebennykivska culture origin and comes to a conclusion that Hrebennyky traditions have Balkan–Danube background. Their bearers were the migrants of the first Proto-Neolithic wave from the Danube River region who settled in the Black Sea Northwest coast in the second half of the 7th millennium BC (cal.). Hrebennykivska culture in this region was followed by the ancient farmers and cattle-breeders of the Krish, Linear Pottery, and Kukuteni-Trypillya cultures.

Д.С. Гречко, Г.Є. Свистун

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ ЛІСОСТЕПОВИХ ГОРОДИЩ СКІФСЬКОГО ЧАСУ НА СІВЕРСЬКОМУ ДІНЦІ

У статті висвітлено питання щодо кількості, часу, причин виникнення та технології спорудження захисних споруд городищ лісостепової частини басейну Сіверського Дінця скіфської доби.

Лісостепова частина басейну Сіверського Дінця у скіфську добу була щільно заселена. На сьогодні на цій території відомо понад 150 відкритих поселень та городищ (Шрамко, Михеев, Грубник-Буйнова 1977, с. 151—152). На жаль, до цього часу відомості щодо цих пам'яток не узагальнено. Зокрема, нез'ясованими залишаються питання щодо кількості, часу, причин виникнення та технології спорудження захисних споруд городищ лісостепової частини басейну Сіверського Дінця.

Лісостепові городища раннього залізного віку привертають увагу дослідників уже трива-

лий час. Перші згадки в літературі про ці пам'ятки, серед яких, без сумніву, були й скіфського часу, з'являються в 1627 р. (Книга Большому Чертежу 1950). На початку XX ст. результатом роботи комітету з підготовки XII Археологічного з'їзду в Харкові стала мапа археологічних пам'яток тогочасної Слобожанщини, на якій також було зафіксовано частину городищ скіфського часу (Багалеї 1905). До Другої світової війни городищам межиріччя Ворскли та Дінця раннього залізного віку було присвячено працю М. Фукса (Фукс 1931, с. 85—124). Це була одна з перших узагальнювальних праць, у якій було зроблено спробу систематизувати ма-

© Д.С. ГРЕЧКО, Г.Є. СВИСТУН, 2006